

АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ
ЗБІРНИК СТАТЕЙ**

Засновано в 1995 році

В и п у с к 2 (5)

Київ 2000

ПСИХОЛОГІЧНІ РОЛІ У СТРУКТУРІ ОСОБИСТОСТІ

Особистість має дуалістичну природу. В ній перетинаються біологічне та соціальне, індивідуальне і групове, вроджене й набуте. З одного боку, особистість є результатом розвитку неповторної індивідуальності людини; з другого — це соціальна якість індивіда, його суспільне обличчя, сформоване в результаті соціалізації, тобто засвоєння соціальних цінностей. Соціально-індивідуальний дуалізм особистості є причиною суттєвих труднощів на шляху створення холістичних наукових концепцій, які б не страждали ухилом в той чи інший бік. На нашу думку, категорією, яка може відображати дуалістичність особистості, є *категорія “ролі”*.

Поняття “роль”, як і багато інших, є водночас і повсякденним поняттям і науковим терміном. При дуже широкому використанні в повсякденному житті в науковому плані воно розроблялося ще недостатньо, особливо в аспекті психології особистості. Психологія ролей може мати два стратегічних напрямки: соціально-психологічний і особистісний. Роль — це той місточок, що з'єднує групове й індивідуальне, особистісне та суспільне. Роль — це засіб і механізм включення особистості в групу. В принципі, в кожній групі у людини є своя роль, часом і не одна. Отже, роль може виступати ключовою ланкою у розв'язанні проблеми соціально-індивідуального дуалізму.

Особистісні аспекти психології ролей висвітлені в рольових теоріях особистості, серед яких слід виділити: теорію символічного інтеракціонізму [1], теорію психодрами [2; 3] і трансакційний аналіз [4]. Ці теорії не настільки популярні, як, скажімо, психоаналітичні чи гуманістичні, вони не потрапили до відомих підручників з теорій особистості, проте містять дуже цікаві концепції, що можуть мати неабиякий науковий інтерес.

Теорія символічного інтеракціонізму, яку інколи називають “теорією ролей” (Дж.Мід, Г.Блумер, Е.Гофман, М.Кун та ін.) розглядає основний механізм і структуру особистості як такі, що пов'язані з її рольовою сутністю. Особистість розглядається як сукупність її соціальних ролей. Згідно з цими погля-

дами, людина у своєму житті, спілкуванні з іншими людьми, діяльності ніколи не залишається “просто людиною”, а завжди виступає в тій чи іншій ролі, є носієм певних соціальних функцій і суспільних нормативів. За цією теорією, виконання ролі має велике значення у розвитку особистості. Розвиток психіки, психічної діяльності, соціальних потреб відбувається не інакше, як у виконанні певних суспільних рольових функцій, а в основі соціалізації людини лежить формування її соціальних ролей.

Засновник *теорії психодрами* Я.Л.Морено вважав найбільш глибинним філогенетичним чинником особистості, що формує людську поведінку, її спонтанність, із зникненням якої особистість гине. Структура особистості, на думку Морено, становить набір ролей [2]. Фундаментальне значення мають такі первинні рольові категорії: соматичні ролі, що визначаються фізіологічними потребами та емоціями; психічні ролі, які виникають уже в соціальній матриці і розширюють сферу переживань дитини; соціальні ролі, котрі задаються структурою соціальних стосунків людини; трансцендентні (інтегративні) ролі, в яких людина здійснює іманентну, притаманну світові трансценденцію і приходять до загального погляду на світ. У процесі рольового розвитку послідовно формуються всі рольові категорії. Якщо якась фаза у цьому процесі випадає чи відбувається повернення її на попередні рівні, то спостерігаються різні випадки особистісної патології. Так, несформованість психічних ролей призводить до психопатичного розвитку, а соціальних — до шизоїдного. Повернення до нижчих рівнів є причиною розвитку страху, який може виявлятися у різних невротичних та психотичних порушеннях.

У концепції Е.Берна особистість розглядається як сукупність особливих станів Его, що виявляються у *специфічних станах* свідомості та зразках поведінки: 1) “Батько” — стан, що копіює справжніх батьків чи інших авторитетних у дитинстві особистостей, відображає традиції, цінності, норми і правила; 2) “Дитина” — частина особистості, що збереглася від справжнього дитинства і містить афективні комплекси, пов’язані з ранніми дитячими враженнями і переживаннями; 3) “Дорослий” — стан, що здійснює переробку інформації та ймовірнісну її оцінку для ефективної взаємодії з оточуючим світом, який де-

монструє тверезість, незалежність і компетентність [4]. У різних життєвих ситуаціях, передусім у процесі спілкування з іншими людьми, особистість перебуває, як правило, в одному з Его-станів, котрий у даний момент активізований. Проте можливе і “зараження” (контамінація) одного стану іншим, чим Берн пояснює різні випадки особистісних патологій та відхилень аж до психічних захворювань. За допомогою концепції Его-станів можна розглядати процес міжособової взаємодії і більш складні форми поведінки людини — “ігри” чи “серії прямуючих одна за одною прихованих додаткових трансакцій із чітко визначеним і передбачуваним кінцем”, а також скріпти, що лежать у їх основі.

Як бачимо, в цих теоріях ролі достатньо включені в структуру і процес функціонування особистості. Проте вивчення рольових аспектів соціальної психології особистості повинен включати й інші підходи, наприклад, диференціально-психологічний, тобто аналіз особистісних параметрів рольової поведінки. Дослідження закономірностей функціонування особистості в умовах рольового конфлікту показало, що існують досить стійкі характеристики особистості, які визначають типові способи його розв’язання. Серед таких параметрів — локус рольового конфлікту, тобто конструкт, що визначає схильність обирати одну з двох стратегій поведінки — екстернальну чи інтернальну і відповідно орієнтуватись на зовнішній чи внутрішній рольовий конфлікт [5, с. 319—326].

Ще однією характеристикою є *рольова компетентність*, тобто спроможність особистості оперативно володіти своїми психологічними ролями, виступати повноправним суб’єктом цих ролей, включати рольову поведінку в процес власних життєдіяльності і життєтворчості. Рольова компетентність, у свою чергу, складається з таких компонентів: 1) рольова варіативність — різноманіття репертуару психологічних ролей особистості, які не обмежуються стандартним набором соціальних і міжособових ролей у референтних групах, а включає багато їх різновидів, а також уявні ролі; 2) рольова гнучкість — уміння легко переходити від однієї ролі до іншої (це стосується і Его-станів за Берном), не “застрягати” на окремих ролях, особливо якщо ці ролі за певних умов стають неконструктивними й перетворюються на джерело психологічних

проблем; 3) рольова глибина — володіння глибинною структурою ролей і Его-станів особистості, опора в рольовій поведінці не на зовнішню підструктуру ролі (експектації), а на глибинні складові (рольова Я-концепція, рольове переживання); 4) здатність до рольової децентрації — складне психологічне утворення, котре включає здатність до перевтілення, рольову емпатію, рольову рефлексію.

Рольове переживання — це емоційний стан, який супроводжує рольову поведінку і є важливим компонентом рольової Я-концепції особистості, характеризуючи емоційно-ціннісне ставлення до себе як до суб'єкта ролі. Потреба в рольовому переживанні розглядається як потреба в новому чуттєвому досвіді, якого особистість набуває в процесі виконання ролей (не лише реальних, а й уявних, а також штучно змодельованих — театральних, психодраматичних тощо) і в процесі творчого самовираження [6, с. 24—32]. Рольове переживання в одних випадках досягає рівня духовної насолоди, в інших — виступає як катарсис, що очищає. Отже, воно є ефективним засобом формування особистості.

Кожна особистість характеризується **репертуаром її життєвих ролей**, які змінюються протягом життя. Проте ранні інфантильні ролі не зникають безслідно, а перетворюються на своєрідну символічну функцію (наприклад, Его-стан “Дитини”). У деяких особистостей інфантильні життєві ролі фіксуються і залишаються актуальними в наступних життєвих циклах. Інколи нові життєві ролі не формуються або, існуючи номінально, як соціальна функція, не стають її життєвими ролями. Це є причиною всіляких особистісних дисгармоній і потребує психотерапевтичної допомоги.

Важливим аспектом рольових концепцій особистості є **дослідження феномена рольової ідентичності та рольового розвитку особистості**. Існують такі форми рольової ідентичності: 1) статева — одна з основних форм ідентичності, що полягає в ототожненні себе з тією чи іншою статтю; 2) етнічна — пов'язана з національною самосвідомістю, мовою і соціокультурними особливостями; 3) групова — зумовлена членством у різних малих соціальних групах; 4) політична — визначається соціальними і політичними цінностями та

інтересами; 5) професійна — пов'язана з особливостями професійних ролей [7, с. 405—433].

Рольовий розвиток може відбуватись негармонійно і супроводжуватись виникненням рольових дисгармоній, серед яких можна виділити рольовий інфантилізм та рольові девіації. **Рольовий інфантилізм** — це фіксація на інфантильних життєвих ролях при утрудненні функціонування та нерозвиненості “дорослих” життєвих ролей. Наприклад, трапляється, що доросла людина замість ролі “чоловіка” (“жінки”) грає в подружньому житті роль “сина” (“дочки”). Це не обов'язково призводить до дисгармонії, часто влаштовує обох партнерів, особливо якщо вони мають взаємно компліментарні експектації, інколи це є причиною нерівних шлюбів тощо. **Рольові девіації** — значні відхилення психологічних ролей від загальноприйнятих норм. Прикладом є статеві девіації, більшість яких супроводжується відхиленнями функціонування статевих ролей.

Крім життєвих ролей, що мають велике значення у процесі розвитку та соціалізації особистості, можна виділити так звані “**особистісні ролі**”, які, на відміну від соціальних, тісно пов'язані з глибинними підвалинами особистості. В драматургії є поняття **характерної ролі**, тобто ролі, що зображає не соціальну функцію людини, а складний (і, можливо, внутрішньо суперечливий) особистісний типаж, своєрідний характер, неповторну індивідуальність. Кожній людині у житті доводиться не лише виконувати різні соціальні функції (ролі), а й бути різною залежно від обставин (люблячою або жорстокою, сильною чи слабкою). Особистісні ролі — це насамперед певні стани особистості, що дають змогу розкрити певні сторони власного Я, втілити їх у форму рольової поведінки.

Дуже перспективним напрямом досліджень є вивчення типології особистостей у зв'язку з типологією особистісних ролей. Між цими типологіями немає чіткої межі. Так, в окремих типологіях особистості (Г.Саллівана, О.Ранка та ін. [8]) психологічні типи мають “рольову” природу, тобто визначають певні типи соціальної поведінки, а типологія ролей і життєвих сценаріїв у Е.Берна має явно особистісну забарвленість. Те саме можна сказати про типологію “стилів життя” за А.Адлером, яка також має соціально-особистісний характер.

Особистісна типологія передбачає наявність в особистості домінуючої особистісної ролі. Проте вона не обов'язково має бути одна. Так само, як особистісні риси в сучасній диференціальній психології не вважаються статичними, а розглядаються як модуси, здатні в певних межах давати досить широкий спектр різноманітності, особистісні ролі також об'єднуються в репертуари, що визначають рольову своєрідність кожного індивіда. Від багатства репертуару особистісних ролей залежить, наприклад, розвиток рольової компетентності, про яку ми говорили вище. Проте окремих ролей з цього репертуару може не вистачати, що еквівалентно нерозвиненості окремих сторін особистості. Це є причиною не лише віднесення до того чи іншого психологічного типу, а й різних особистісних дисгармоній. Деякі психотерапевтичні методики (наприклад, техніка “антиролі” у психодрамі) дають змогу не тільки визначати нерозвинені особистісні ролі (вони часто виявляються просто заблокованими у процесі рольової соціалізації особистості), а й певною мірою розкривати їх, що має значний психотерапевтичний ефект.

Усі ролі особистості (не лише власні, а й ролі значущих людей) займають певне місце у структурі її життєвого світу. Таким чином, можна говорити як про рольову структуру особистості, так і про рольову метаструктуру життєвого світу. Деформація чи руйнування життєвого світу, що відбувається під час життєвої кризи, неминуче призводить до деформації життєвих ролей і до суттєвих змін у сфері всіх психологічних ролей, що входять до його метаструктури [9].

Отже, психологічні ролі виступають не лише як соціальні (тобто закріплені в суспільстві нормативні форми соціальної поведінки), а і як особистісні ролі (тобто поведінкові паттерни, що спричиняються і зовнішніми, і внутрішніми глибинними особистісними детермінантами).

Психологічні ролі входять у структуру рольової Я-концепції людини. При цьому вони мають нерівномірний розвиток (одні можуть бути недорозвиненими, атрофованими, заблокованими; інші — деформованими, зафіксованими тощо). Ці особливості стають причиною рольових дисгармоній особистості: рольових девіацій, рольового інфантилізму, внутрішньо-особистісних рольових конфліктів тощо. Рольові дисгармонії

так чи інакше пов'язані з деформацією рольової структури особистості.

Психологічні ролі (як реальні, так і уявні) виступають важливими компонентами життєвого світу особистості, визначаючи його соціально-психологічну широту, гармонійність тощо. Деформація чи руйнування життєвого світу особистості, характерні для ситуації життєвої кризи, можуть бути пом'якшені засобами реконструкції зруйнованих психологічних ролей (у тому числі і заміщенням та компенсацією реальних ролей уявними).

Системою засобів психологічної допомоги особистості в критичних життєвих ситуаціях може стати рольова психотерапія, яка використовує дві основні стратегії: *терапію роллю* (використання рольової поведінки для досягнення терапевтичного ефекту) і *терапію ролі* (відновлення деформованої рольової структури особистості та метаструктури її життєвого світу).

РЕЗЮМЕ

Рассмотрена взаимосвязь понятия роли с личностными характеристиками, что вносит определенный вклад в решение проблемы социально-индивидуального дуализма личности. Осуществлен краткий исторический обзор ролевых концепций личности, проанализированы понятия личностных и жизненных ролей, их оптимальное и дисгармоническое функционирование в структуре личности и ее жизненного мира. Поставлена проблема соотношения структуры психологических ролей со структурой личности.

SUMMARY

The interrelation of "role" concept with personality characteristics is considered, that brings the certain contribution to the decision of the problem of social-individual duality of personality. The author does the brief historical review of the role theories of personality, he analyzes the concepts of personality roles and life roles, their optimal and disharmonic functioning in the structure of personality and his life world. The problem of correlation of psychological roles structure with personality structure is declared.

Література

1. *Mead G.H.* Mind, self, and society. From the standpoint of a social behaviorist.— Chic.: Univ. Press, 1946.
2. *Лейтц Г.* Психодрама: теория и практика. Классическая психодрама Я.Л.Морено. — Москва: Прогресс, Универс, 1994.
3. *Moreno J.L.* Psychodrama. V. 1 (3rd. ed.).— Beacon, New York: Beacon House, 1964.
4. *Берн Э.* Трансакционный анализ и психотерапия: Пер. с англ.— СПб.: Братство, 1992.
5. *Горноста́й П.П.* Ролевой конфликт и проблема выбора // Психологія на перетині тисячоліть.— К.: Гнозис, 1998.— Т.1.
6. *Горноста́й П.П.* Творчество, как форма освоения и переживания времени личности // Психология личности и время жизни человека.— Черновцы: ЧГУ, 1991.
7. *Gordon C.* Development of Role Identities // Annual Review of Sociology.— 1976.— V. 2.
8. *Maddi S.R.* Personality theories: A comparative analysis.— 5th ed.— Chic. (IL): Dorsey Press, 1989.
9. Психологія життєвої кризи / Відп. ред. Т.М.Титаренко.— К.: Агропромвидав України, 1998.

© Горноста́й П.П.

Л.А.Царюк

ЛОКУС КОНТРОЛЮ ЯК ОДИН З ОСНОВНИХ ЧИННИКІВ ВИБОРУ СТРАТЕГІЇ ПОВЕДІНКИ В СИТУАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ

Останнім часом зростає дослідницький інтерес до психологічних чинників, які детермінують реакції індивідів на умови, що змінюються. Досліджуються та порівнюються характеристики різних соціальних груп, їх специфічні відповіді на травмуючі події. І це не випадково. Для сучасного періоду характерними є зовнішні та внутрішні сутнісні кризи, і пошук резервів та ресурсів їх подолання — першочергове завдання психологічної науки. Так, вивчаються поведінка індивідів і групових утворень